
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVI (2019), №3
s. 107-126
doi: 10.36121/bhorodnytskyi.16.2019.3.107

Bohdan Horodnytskyi
(Полтавський національний педагогічний університет)
ORCID 0000-0002-7965-8862

Miejski i sądowy ustrój Hetmanatu w drugiej połowie XVII wieku

Streszczenie: W artykule przeanalizowano samorząd miejski i sądownictwo miast Hetmanatu, po powstaniu Bohdana Chmielnickiego. Przeanalizowano zwłaszcza miejsce uprzywilejowanych miast tego terytorium w polityce hetmanów, a także carskiej i królewskiej administracji w pierwszych dekadach po powstaniu. Podjęto próbę określenia zasadniczych różnic w postępowaniu sądowym (głównie karnym) miast uprzywilejowanych i wszystkich innych (ratuszowych). Wskazano hierarchiczną strukturę, istniejących na Ukrainie, kozackich sądów miejskich oraz zasięg ich władzy. Przeanalizowano także skład sądów zajmujących się sprawami karnymi i opisano obowiązki urzędników sądowych. Autor stawia tezę, że dla rozpatrzenia spraw karnych w miasteczkach sotni, które teoretycznie przewidywały karę cielesną lub karę śmierci, konieczna była obecność przedstawicieli starszyny pułkowej.

Słowa kluczowe: Hetmanat, sądownictwo karne, samorząd miejski, prawo magdeburskie, starszyna kozacka.

Municipal and judicial system of Hetmanat in the second half of the 17th century

Annootation: The article analyzes the state of municipal government and the judiciary of the cities of the Hetmanate after the Khmelnytsky Uprising. Especially the place of privileged cities of this territory in the politics of hetmans, as well as of the tsarist and royal administration in the first decades after the uprising was analyzed. An attempt was made to determine the fundamental differences in court proceeding (mainly criminal) in privileged cities and all other (town hall). The hierarchical structure of Cossack municipal courts existing in Ukraine and the limits of their power were given. The composition of courts dealing with criminal matters was also analyzed and the duties of court officials were described. The Author puts forward a thesis that for consideration of criminal cases in the towns of the sotnia, which theoretically provided for corporal punishment or death penalty, the presence of representatives of the Cossack elders was necessary.

Keywords: Hetmanat, criminal justice, municipal government, Magdeburg law, Cossack elders.

Муниципальная и судебная система Гетманата во второй половине 17 века

Аннотация: В статье анализируется муниципальное управление и судебная система городов Гетманата, после восстания Богдана Хмельницкого. Особенно проанализировано место привилегированных городов этой территории в политике гетманов, а также королевской и царской администрации в первые десятилетия после восстания. Была предпринята попытка определить принципиальные различия в судебных процессах (в основном уголовных) в привилегированных городах и во всех других (ратуша). Указана иерархическая структура существующих в Украине казачьих муниципальных судов и степень их полномочий. Был также проанализирован состав судов, занимающихся уголовными делами, и были описаны обязанности судебных чиновников. Автор ставит тезис о том, что для рассмотрения уголовных дел в сотенных городах, которые теоретически предусматривали телесные наказания или смертную казнь, было необходимо присутствие представителей полковых старшин.

Ключевые слова: Гетманат, уголовное правосудие, муниципальное управление, магдебургское право, казачьи старшины.

Przez długi czas temat sądownictwa karnego w historiografii ziem ukraińskich nie był dostatecznie rozpoznany. Prace naukowe na ten temat dotyczyły głównie prawnych podstaw funkcjonowania sądów i samorządów miejskich. Badania te oparte były na teoretycznych podstawach procesu sądowego, bez bezpośredniej analizy spraw sądowych. Większość takich prac była ideologicznie zaangażowana, a problem przestępczości badano tylko w odniesieniu do funkcjonowania systemu sądowego. Niniejsze badania są próbą spojrzenia na urząd oraz sąd miejski od strony praktycznej. Także, celem szerszego zrozumienia kontekstu epoki, należy zbadać przesłanki stanowienia i zmian samorządu miejskiego w Hetmanacie, podczas i po powstaniu Bohdana Chmielnickiego. Następnie, mając na względzie podtekst polityczny, w którym funkcjonowały miasta, należy przejść do analizy źródeł prawa, systemu sądowego i składu sądów.

Jednym z pierwszych badaczy praktyk sądowych Hetmanatu był historyk prawa Aleksander Kistiakowskyi. W 1874 r. na zjeździe archeologicznym w Kijowie oświadczył, że odnalazł dotychczas nie znany nauce dokument pt. „Prawa, według których sądzi się naród małosyjski, znany również jako Prawa małosyjskie, z ksiąg Statutu, Saksona i Porządku wypisane” (dalej: *Prawa*) spisany w 1743 r. Był to zbiór działających w Hetmanacie źródeł prawa. W latach 1875–1878 w częściach publikował ten dokument w czasopiśmie „Университетские известия”. Natomiast w 1879 r. opublikował on w całości¹, ze swoim komentarzem „Zarys wiadomości historycznych o zbioru zakonów działających w Małorosji, pod nazwą: Prawa...” („Очеркъ исторических сведеній о своде законовъ, действовавшихъ въ Малороссіи, подъ заглавіемъ: Права...”). Na podstawie tego źródła przedstawił system sądowy połowy XVIII w., prze-

¹ А. Кистяковскій, *Права по котрымъ судится малороссійскій народъ, Высочайшимъ всепресветлейшія, державнейшія Великія Государыни Императрицы Елисаветъ Петровны, Самодержицы Всероссійскія, Ея императорскаго священнейшаго Величества повеленіемъ, изъ трехъ книгъ, а имено: Статута Литовскаго, Зерцала Саксонскаго и приложенныхъ при томъ двухъ правъ, такожде изъ книги Порядка, по переводе изъ полскаго и латинскаго языковъ на російскій діалектъ въ едину книгу сведення, въ граде Глуховѣ, лета отъ Рождества Христова 1743 года, изданные подъ редакціею и съ приложеніемъ изслѣдованія о селъ своде и о законахъ действовавшихъ въ Малороссіи, Киев 1879.*

analizował źródła prawa, na podstawie których ten dokument był sporządzony, a także jego różne wersje i historię tworzenia.

W 1892 r. została opublikowana kolejna praca, artykuł znanego historyka Dmytra Bahalija „Magdeburgskie prawo w Lewobrzeźnej Malorosji” („Магдебургское право въ Левобережной Малороссіи”)². Bahalij analizował w niej system samorządu miejskiego i historię działania prawa magdeburgskiego na terenie Lewobrzeźnej Ukrainy.

Za znaczącą dla badania tego problemu należy uznać monografię badacza systemu sądowego Hetmańszczyzny Dmitrija Millera pt. „Sądy ziemskie, grodzkie i podkomorskie w XVIII w.” („Суды земские, городские и подкоморские въ XVIII в.”)³ i krytyczną recenzję tej monografii historyka Aleksandra Lazarevskiego⁴. Głównymi przyczynami jej negatywnej oceny stało się stwierdzenie D. Millera o istnieniu sądów szlacheckich na Lewobrzeźnej Ukrainie w połowie XVII w. Podano błędne określenie jurysdykcji sądu sotennego, pułkowego i generalnego, niedostateczne badanie przyczyn reformy sądowej 1763 r. oraz brak analizy źródeł prawa sądów drugiej połowy XVII w.

W 1901 r. w czasopiśmie „Киевская Старина” zamieszczono pracę historyka Oresta Levytskiego pt. „Zarys ludowego życia w Malorosji w drugiej połowie XVII w.” („Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половине XVII ст.”). W 1902 r. została ona wydana oddzielnie⁵. W przedmowie autor zauważa, że jedyną w literaturze pracą o „starym sądownictwie” jest powyżej wspomniana krytyka A. Lazarevskiego dotycząca monografii D. Millera. Niezrozumiałym jest fakt, że O. Levytskyi popełnił ten sam błąd co D. Miller, mówiąc o istnieniu w połowie XVII w. sądów szlacheckich i nazywając ich wymianę po kozackiej rewolucji na sądy kozackie „reformą”, bez argumentacji tej tezy. Wartość pracy O. Levytskiego polega na tym, że na podstawie akt sądu połtawskiego, studiował różne strony życia ówczesnych ludzi: „Tutaj wszystka Małorosja czasów Samojłowicza i Mazepy, – co prawda, reprezentowana głównie grzesznymi (niemoralnymi) swoimi obywatelami, ale i samymi ich grzechami i przestępstwami często jest tak różnicowane, tak nasycone charakterem tego pierwotnego bytu wieku!”⁶. Jest także inna, okrojona wersja tego zarysu, która została wydrukowana pod redakcją Mykoły Horbania w 1929 r.⁷. Autor opracowania zmniejszył w nim ilość esejów, przetłumaczył tekst na język ukraiński i zredagował autorski tekst O. Levytskiego, uzupełniając go własnymi, nie zawsze słusznymi opiniami.

Warto wspomnieć o pracy historyka prawa Jarosława Padocha, który w 1951 r. w Monachium opublikował pracę pt. „Zarys historii ukraińskiego prawa karnego” („Нарис історії українського карного права”)⁸. Ta i inne jego publikacje⁹ w całości

² Д. Багалей, *Магдебургское право в Левобережной Малороссии*, „Журнал Министерства народного просвещения” №3, 1892.

³ Д. Миллер, *Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. I: Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.*, Харьков 1895.

⁴ А. Лазаревский, *Суды в старой Малороссии. Замечания на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.*, „Киевская Старина”, № 7, Киев 1898.

⁵ О. Левицький, *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.*, Киев 1902.

⁶ Тамże, s. 8.

⁷ О. Левицький, *По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку*. Під ред. М. Горбаня, Харків 1930.

⁸ Я. Падох, *Нарис історії українського карного права*, Мюнхен 1951.

⁹ Tenże, *Міські суди на Україні-Гетьманщині після 1648 р.*, [w:] *В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948)*, зб. За ред. Б. Крупницького. Записки НТШ, т. 156, 1948; Tenże, *Суди і судовий процес старої*

składają się z badań istniejących kodeksów prawnych: trzech redakcji Statutu Litewskiego i Praw. Praktyczna część działalności sądów właściwie nie była brana pod uwagę z powodu braku dostępu do źródeł.

Prace radzieckich badaczy dziejów i historyków prawa są, moim zdaniem, prześlknięte ideologią. W 1959 r. historyk Wadym Diadyczenko napisał społeczno-polityczny zarys ustroju Lewobrzeżnej Ukrainy końca XVII – początku XVIII w.¹⁰. Autor ten próbował „wyjaśnić system prawa na Ukrainie, organizację sądu i sądownictwa”¹¹. Moim zdaniem udało mu się to tylko w części, ze względu na marksistowskie podejście w badaniu i interpretacji źródeł. Autor zbyt dużo pisze o „nadużyciach” starszyzny kozackiej względem ludności. Widzimy tu aktywne? wykorzystanie źródeł. Kolejną pozycją jest napisana w 1967 r. praca historyka prawa Andrija Paszuka¹² o sądownictwie na Lewobrzeżnej Ukrainie w XVII-XVIII w. Polski historyk Juliusz Bardach w swojej recenzji przeanalizował wszystkie wady tej pracy¹³. Podobnie odniósł się do tej książki Kyrylo Wyslobokow¹⁴. Według niego główną wadą pracy A. Paszuka jest skoncentrowanie na badaniu teoretycznym postępowania sądowego, bez analizy praktycznej strony działalności sądów.

Wśród współczesnych badaczy historii postępowania karnego Ukrainy warto wspomnieć o pracach Volodymyra Maslijczuka¹⁵, Valentyny Szandry¹⁶, Kateryny Dysy¹⁷, Viktora Horobtsia¹⁸, Natalii Starczenko¹⁹ i Jurija Wołoszyna²⁰.

України: *Нариси історії*, Б. Т. Цюцюра (післясл.), Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів 1990.

¹⁰ В. Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.*, Київ 1959.

¹¹ Там же, s. 4.

¹² А. Пашук, *Суд і судочинство на лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648–1782)*, Львів 1967.

¹³ J. Bardach, *Sądy i postępek sądowy w lewobrzeżnej Ukrainie w XVII-XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, z. 2, 1968.

¹⁴ К. Вислобоков, *Деякі аспекти правової системи Гетьманщини і невідомий список нормативної збірки XVIII століття. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, т. 2, Львів 2004.

¹⁵ В. Маслійчук, *Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст.* Харків 2008; тежже, *Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр.*, Харків 2011,

¹⁶ В. Шандра, *Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.)*, Київ 2011.

¹⁷ К. Діса, *Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть*, Київ 2008; тежже, *Прихована частина айсбергу: «еріх bestialний» у Ковелі XVIII ст. у контексті історії сексуальності. З історії повсякденного життя в Україні. Серія монографічних видань. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*, т.: *Практики, казуси та девіації повсякдення*, Київ 2012; тежже, *„Дуже небезпечний злочин”: перелоб у міському праві й судах Волинського та Подільського воєводств кінця XVII-XVIII століття*, „Theatrum humanae vitae”. Студії на пошану Наталі Яковенко, ред. кол. Л. Довга та ін., Київ 2012.

¹⁸ В. Горобець, *Антропологічний вимір судочинства. Прибутки суддів і користі громади від практики пом'якшення судових вироків. Розділ у книзі Український Гетьманат. Нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст.*, кн. 1, Київ 2018.

¹⁹ Н. Старченко, *Чесць, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XV – XVII століття)*, Київ 2014.

²⁰ Ю. Волошин, *Кримінальна злочинність в Гетьманщині другої половини XVIII ст. (За матеріалами Полтавського гродського суду). З історії повсякденного життя в Україні. Серія монографічних видань. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*, т. 1: *Практики, казуси та девіації повсякдення*. Київ 2012.

Niniejszy artykuł został napisany w oparciu o opublikowane księgi miejskie Połtawy²¹, Pyriatyna²², Łochwicy²³, Staroduba²⁴, a także fragmenty ksiąg miejskich Boryspola²⁵ i Niżyna²⁶. Wykorzystano również pozostającą w rękopisie księgę miejską Kosielca²⁷.

***

Celem zbadania sądownictwa kryminalnego, trzeba najpierw zrozumieć system rządów oraz sądów miejskich. Z tego powodu badanie należy zacząć od znalezienia odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób kształtował się system sądownictwa miejskiego po powstaniu Bohdana Chmielnickiego?

Po buncie Chmielnickiego system sądownictwa miejskiego zmienił się zgodnie z wolą nowych władz. W skład sądów weszli członkowie kozackiej administracji, zgodnie z nowym, administracyjno-wojskowym ustrojem. Źródła prawa pozostały bez zmian, a także prawo magdeburskie, które wielu miastom na lewym brzegu Ukrainy nadali monarchowie Rzeczypospolitej. Początkowo nic nie zostało odwołane, ponieważ w pierwszych latach powstania, Chmielnicki nie zamierzał odłączyć się od Rzeczypospolitej.

W pierwszych latach „rewolucji” kozackiej, widzimy pojawienie się poważnego problemu nadużyć kozackich stosowanych wobec mieszczan. Historyk Oleksandr Hruszewski pisał, że nowe „władze musiały podkreślić swój dobry stosunek do praw miejskich, a zwłaszcza do urzędników miejskich”²⁸. W odczytywanych publicznie aktach prawnych hetman zakazywał Kozakom wchodzić w konflikt z mieszkańcami miast²⁹. Zakazy te

²¹ *Актовыя книги Полтавского городского уряда XVII века, вып. 1: Справы поточные 1664–1671 годов, Чернигов 1912; Актовыя книги Полтавского городского уряда XVII века, вып. 2: Справы вечистыя 1664–1671 годов, Чернигов 1913; Актовыя книги Полтавского городского уряда XVII века, вып. 3: Справы вечистыя 1672–1680 годов, Чернигов 1914; Полтавська міська книга (1668–1740). Упор. В. Ринсевич. Київ 2015; Акти Полтавського полкового суду 1683–1750. відп. ред. Г.В. Воронич. Київ 2017.*

²² *Книги третія мескія Пирятинскія, споряженныя за войтовства Симеона Ковельскаговійта, Гавріила Кирилловича бурмистра Пирятинскихъ, въ року 1683 месяца іюня 18-го дня, Стороженки. Фамильный архивъ, т. 6. Киев 1906.*

²³ *Лохвицька ратушина книга другої половини XVII ст. Збірника актових документів XVII ст., Київ 1986.*

²⁴ *Стародубського магістрата книга справ поточных: (1690–1722), „Сборник Харьковського историко-філологічного общества”, т. 6, вып. 2, Харьков 1894; Отрывки из Стародубовской городской архивной комиссии: 1909–1910”, вып. 8, Чернигов 1911; *Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г., под ред. В. Модзалевского. Чернигов 1914.**

²⁵ *Акты Бориспольскагомейскаго уряда 1612–1699 гг., „Киевская Старина”, Киев 1892.*

²⁶ *Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 годов, Чернигов 1887.*

²⁷ *Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps 280.*

²⁸ *О. Грушевський, Універсали та грамоти Лівобережним ратушам у XVII ст. [w:] Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесяті річнниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, т. 1, 1928, s. 217*

²⁹ *Przykładowo, uniwersał hetmana z 1 sierpnia 1650 r. „O zakazie czynienia ucisku mieszczanom niżynskim” (Про заборону робити утискання ніжинським міщанам). Універсали Богдана Хмельницького, Київ, s. 108; albo, Uniwersał od 8.06.1652 r. „Ob ochronie miasta Kijowa od powinności wojskowych” (Про захист міста Києва від військових переходів і постоїв). Там же, s. 128.*

były odpowiedzią na częste skargi na różne nadużycia kozaków: zagarnięcia gruntu, nadmierne zapotrzebowanie na żywność i zaniedbanie praw urzędników miejskich. Dla Zaporozców prawo miejskie nie zostało potwierdzone, ponieważ wszystkie przywileje miast były wydane przez króla, który już nie był dla nich wiarygodny. Jednak dekrety hetmańskie nie zawsze były wykonywane przez zwykłych Kozaków, co zmusiło mieszczan do szukania innej drogi wyjścia. Przykładowo w liście Bohdana Chmielnickiego do cara Aleksieja Michajłowicza z 17 lutego 1654 r., hetman prosił o potwierdzeniu praw i przywilejów mieszczan miasta Perejasławia³⁰, które zostały poświęcone dekretem carskim z 4 marca 1654 r.³¹. Praktyka potwierdzenia praw miejskich od każdego nowego króla była typowa dla miast Rzeczypospolitej³², więc gdy przywilej zagubiono lub został uszkodzony, miasto starało się uzyskać nowy³³. W 1654 r. car moskiewski potwierdził prawo magdeburskie w Kijowie, Czernihowie i Niżynie (zgodnie z ugodą perejasławską. Od tego czasu istnieje ciągle praktyka takich potwierdzeń, o których wspomnimy poniżej.

W artykułach ugody perejasławskiej z 1654 r. dotyczących sądownictwa wskazano, że żaden wojewoda, bojar czy stolnik carski, nie ma prawa ingerować w sądy, a sam proces sądownictwa kozackiego był opisany w następujący sposób: „где трое человека козаков, тогда два третьяго должны судить”³⁴. Ten zwrot jest metaforą i nie należy go rozumieć dosłownie. Jednak ważniejszy jest dla nas 13 artykuł tej ugody, który można przytoczyć w całości: „Права, наданные отъ вековъ отъ княжатъ и королей, къ духовнымъ такъ и мірскимъ людемъ, чтобы ни въ чемъ ненарушены были. Государь пожаловать, велелъ быть тому”³⁵. Zapisy te zostały ratyfikowane przez cara dekrétami z 27 marca 1654 r.

W samym dodaniu tej ugody (niejasne) „Gramocie do Bohdana Chmielnickiego i Wojska Zaporoskiego” czytamy następujący tekst: „*подтвердити и прежнихъ ихъ правъ, каковы даны духовнаго и мірскаго чина людемъ отъ Великихъ Князей Русскихъ и отъ Королей Польскихъ не нарушити и на те бѣ ихъ права дати Нашу Государскую жалуванную грамоту, за Нашею Государскою печатью*”³⁶. Oznacza to, że jeszcze w 1654 r. dokument ten potwierdzał prawa Kozaków, mieszczan i duchowieństwa.

W ugodzie perejasławskiej z 1659 r., zwanej także „Artykuły Bohdana Chmielnickiego”, punkty dotyczące sądów i praw pozostały prawie niezmiennione³⁷. Zostały one podpisane przez Jerzego Chmielnickiego po jego wyborze na hetmana. Jak widać z tytułu, Moskwa traktowała ten traktat jako powtórzenie ugody perejasławskiej z 1654 r., . Jednak przedstawiony podczas rady perejasławskiej wariant ugody z 1654 r. był celowo sfalszowany przez rosyjską stronę³⁸. Ponadto do dokumentu dodano 18 nowych artyku-

³⁰ Perejasław, otrzymał prawo miejskie w 1585 r., wcześniej niż wszystkie inne miasta lewobrzeża.

³¹ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы*: т. 3: 1651–1654, Москва 1953, s. 546–547, 553.

³² Т. Гошко, *Міське самоврядування на українських землях у 14–16 ст.*, Прага 2000, s. 54.

³³ Тамże, s. 54–55.

³⁴ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (dalej: Акты ЮЗР), т. 10, Санкт-Петербург 1878, s. 446.

³⁵ Тамże, s. 449.

³⁶ А. Яковлів, *Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.*, Нью-Йорк 1954, s. 101–102.

³⁷ *Полное собрание законов Российской империи* (dalej: ПСЗРИ) т. 1: С 1649 по 1675, Санкт-Петербург 1830, s. 493–494.

³⁸ В. Горобець, «Волимо царя східного...». *Український Гетьманат та російська династія до і після*

łów, co poważnie ograniczyło uprawnienia urzędu hetmana. Do Kijowa, Perejasławia, Niżyna, Czernihowa, Braclawia i Humania wprowadzono wojewodów rosyjskich wraz z garnizonami³⁹.

W pewnym sensie przełomowym dla mieszczan było powołanie hetmana, w wyniku czarnej rady pod miastem Niżyn w dniach 17–18 czerwca 1663 r.. Potwierdzenie i uzupełnienie ugody perejasławskiej z 1659 r. odbyło się 17 listopada 1663 r. w Baturinie. Podczas negocjacji Iwan Brzuchowiecki i starszyzna wystąpili przeciw potwierdzeniu wszystkich artykułów z 1659 r., ze względu na skomplikowaną sytuację geopolityczną w kraju oraz to, że punkty przedstawione do potwierdzenia, nie były takie same jak te, które zostały podpisane przez Bohdana Chmielnickiego. Starszyzną kozacką rozgniewał również artykuł ugody z 1654 r. o tym, że finansową sferą Hetmanatu miały zarządzać władze miejskie – wójtowie, burmistrzowie i rajcy⁴⁰. Jednak po długich rozmowach traktat został podpisany, a hetman ze starszyzną wpisali do ugody te punkty, z którymi się nie zgadzali, aby później prosić cara o ich anulowanie. Oprócz potwierdzenia starych artykułów, zostały także omówione i przyjęto 5 nowych, tak zwanych Artykułów Baturyńskich. Dotyczyły one stosunków handlowo-gospodarczych, gromadzenia dochodów na rzecz cara i wzajemnego wydania zbiegów i przestępców⁴¹.

Nowy hetman pragnął wzmocnienia swojej władzy w regionie i próbował podporządkować sobie mieszczan. Znany ukraiński historyk Viktor Horobets twierdzi, że „rzekomo planując wyjazd do Moskwy w 1664 r., hetman nakazał zebrać w gminach miejskich wszystkie przywileje magdeburские wydane przez wielkich książąt litewskich i królów polskich”⁴².

Potwierdzenie tej tezy znajdujemy w instrukcji hetmana Iwana Brzuchowieckiego do zińkowskiego pułkownika Wasylija Szymana i pisarza Stepana Szuby z 21 stycznia 1665 r. Oprócz różnych wskazówek „о какихъ делахъ они должны заявить въ Млороссийскомъ приказе”, dał rozporządzenie „О привиліяхъ королевскихъ...”⁴³. Hetman pisał, że mieszczanie mają nadzieję, że znów będą należeć do Rzeczypospolitej, a przez przywileje królewskie „дведущие въ мещанехъ обрацаетца”. Brzuchowiecki zażądał przeniesienia wszystkich przywilejów królewskich do generalnej kancelarii wojskowej. Argumentował to tym, że rzekomo „не по правде дедичство себе над Русью Польша приписывает, понеже своего дедичного монарха Русь имела”. Rzeczpospolita podstępem przejęła „Małą Rosję”, która teraz jest wolna i „природному монархе своему поддалась и добила челом”. W związku z tym utrzymywał, że mieszczanie nie potrzebują już królewskich przywilejów. Poza tym pisał, że z samej treści wspomnianych dokumentów, „досада великая его царскому величеству обретається”⁴⁴. Ponadto hetman narzekał na mieszczan, którzy wydawali Kozaków i bez walki poddawali swoje miasta w nadziei na uzyskanie królewskiego przywileju.

W liście Brzuchowiecki powołał się na „stare” przywileje udzielone przez Zygmunta III i Władysława IV, a także na te „nowe”, które zostały nadane miastom Hetma-

---

Переяслава. Київ 2007, s. 162

³⁹ ПСЗРИ т. 1, s. 495.

⁴⁰ В. Горобець, *Волимо царя східного...*, s. 242

⁴¹ А. Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках, Варшава 1934*, s. 82–83

⁴² В. Горобець, *Волимо царя східного...*, s. 247

⁴³ Акты ЮЗР, т. 5, Санкт-Петербург 1867, s. 237.

⁴⁴ Тамże, s. 238.

natu po 1648 r. Na przykład, po porażce wojska moskiewskiego w bitwie pod Konotopem w 1659 r., mieszczenie niżynscy poprosili króla o potwierdzenie prawa miejskiego, które 10 września 1659 r. na sejmie w Warszawie zostało poświęcone przywilejem Jana II Kazimierza⁴⁵. Ponadto w trakcie zimowej kampanii wojskowej z 1663 r. władca ten wydał także podobne akty dla Oстера i Kozielca. Na sam koniec hetman narzekał, że nie można tolerować sytuacji, kiedy to miasta, pozostające pod panowaniem cara, korzystają z przywilejów nadanych przez „wrogą” administrację królewską. Zgodnie z logiką Brzuchowieckiego i administracji carskiej, funkcjonowanie tych dokumentów podkopywało władzę i wpływ prorosyjskiego hetmana. W odpowiedzi na ten postulat urzędnicy carscy polecieli Brzuchowieckiemu, aby przekazał wszystkie te akty do Moskwy⁴⁶.

Wyjaśnienia oznaczały nie tylko hetmańskie zaniepokojenie prestiżem cara, tym bardziej, że jak wspomnieliśmy wyżej, carowi lub królowi nic nie przeszkadzało, aby wydać nowy przywilej w przypadku zmiany władzy w mieście. W ten sposób przecież monarchowie pozyskiwali sobie mieszczan. O zamiarach Brzuchowieckiego świadczy jeszcze inna prośba do cara, którą mieli przekazać Szyman i Szuba. Hetman prosił „о листахъ, не писанныхъ за государскою великою печатью”. Potrzebę tę argumentował tak: „дабы на них писативъ которое время что потребно будетъ”. Oczywiście rząd carski nie przyjął tej prośby. Historyk Witalij Einhorn działania i prośby Brzuchowieckiego postrzegał jako aspiracje do scentralizowania i utwierdzenia swej władzy nad mieszczanami, bez wiedzy i zgody Moskwy⁴⁷. W ten właśnie sposób chciał sobie podporządkować mieszczańskie finanse i podatki.

O zamiarach hetmana w Moskwie wiadano, albo przynajmniej domyślano się. Na przykład bezpośrednio sygnały do cara o tym, że Brzuchowiecki zwiększył swoje uprawnienia, wysyłał protopop niżynski, biskup kijowski Metody (Maksym Filimonowicz). Otwarcie oskarżał on Brzuchowieckiego przed otoczeniem Aleksego Romanowa o przekroczenie władzy i mocno wspierał mieszczan, radząc im, aby nie oddawali królewskich przywilejów⁴⁸. W lutym 1665 r. Metody wyjechał do Moskwy, aby powiadomić cara o wszystkich hetmańskich przewinach i przekonać go o potrzebie reform⁴⁹. Jego planom przeszkodził Brzuchowiecki, który na początku czerwca 1665 r. poinformował cara, że ma zamiar w najbliższym czasie przyjechać do Moskwy, „для свиданія съ царемъ”⁵⁰. To zaś musiało przynieść mu korzyści polityczne.

Rezultatem spotkania hetmana z Aleksym Romanowem była ugoda moskiewska, którą zawarto 21 października 1665 r. Miała ona kilka ważnych skutków dla mieszczan. W artykułach zaznaczono, że hetman przekazuje wszystkie miasta, miasteczka i wsie Małorosji pod bezpośrednią władzę cara, wraz z prawem do poboru wszelkiego

⁴⁵ Ciekawe, że już 16 września tego samego roku wojska carskie zdobyły Niżyn, a następnego 1660 roku, mieszczenie otrzymali nowy przywilej, tylko od rosyjskiego cara. Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році, „Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали”, Київ 1928, s. 306.

⁴⁶ Акты ЮЗР, т. 5, s. 238.

⁴⁷ Эйнгорн В. О сношениях малороссійскаго духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича, Москва 1899, s. 278.

⁴⁸ Горобець В. Волимо царя східного... s. 247.

⁴⁹ Эйнгорн В. О сношениях малороссійскаго духовенства..., s. 280-282.

⁵⁰ Акты ЮЗР т. 5, s. 300-301.

rodzaju podatków i opłat⁵¹. Chodziło również o to, aby „starożytne” prawa i wolności Kozaków, w tym także te dotyczące sądownictwa, pozostały bez zmian, aby w wojsku, miastach i wioskach, hetman, sędziowie, pułkownicy, setnicy i atamani, sądzili i karali według dawnych praw i zwyczajów.

W ostatnim punkcie ugody znajduje się wyjaśnienie hetmańskiej wskazówki odnośnie przywilejów królewskich. Dowiadujemy się, że hetman zabrał królewskie przywileje i za zgodą Moskwy (być może Brzuchowiecki podał myśl, którą car zaakceptował): „no указу Великаго Государя Его Царскаго пресветлаго Величества” i dodał je do rozkazu małorosyjskiego. Car rozkazał wydać mieszczanom nowe rozporządzenia według ich dotychczasowych przywilejów. Już 29 października 1665 r. wydano carskie dyplomy na prawa magdeburskie mieszczanom Kijowa, Kaniowa, Staroduba, Perejaśławia, Niżyna, Czernihowa, Kozielca, Ostrza, Gadiacza, Pogara, Poczepa i Mglina⁵² (przywilejów ostatnich trzech miast źródło nie zawiera, ale jest przypis, że takie same dokumenty zostały wydane wójtom tych miast)⁵³. Warto zauważyć, że pod ugodą, oprócz starszyny kozackiej i duchowieństwa, podpisali się przedstawiciele mieszczaństwa Perejaśławia, Kijowa, Niżyna, Czernihowa, Kaniowa, Staroduba, Ostra i Kozielca⁵⁴. Prawo magdeburskie zostało potwierdzone tylko największym i najważniejszym miastom Hetmanatu⁵⁵. W przyszłości, tylko wymienione w tej ugodzie miasta⁵⁶, otrzymały potwierdzenie przywilejów od hetmanów i carów rosyjskich.

***

Spróbujmy teraz określić źródła prawa, jakiego używali sędziowie przy podejmowaniu decyzji. Praktycznie zawsze używali Statut Litewski, zbiory przepisów prawa magdeburskiego i różne wersje Zwierciadła Saskiego.

Wśród protokołów spotykamy odniesienia do Statutu Litewskiego w redakcji z 1588 r.; „Zbiór praw w języku polskim”, opracowany przez Bartłomieja Groickiego, zawierający „Porządek sądów i spraw miejskich” (znane w Hetmanacie jako Księga Zakonu), „Artykuły prawa Majdeburskiego które zowią Speculum Saxonum”, „Postępek z Praw Cesarskich” wydanie krakowskie 1618-1619 r.; Zbiór praw w języku polskim „Speculum Saxonum Albo Prawo Saskie y Maydeburskie” oraz „Ius municipale To iest Prawo Mieyskie Maydeburskie”, opracowany przez Pawła Shcherbicza, który obejmował Speculum Saxonum i gminę Jus w edycji poznańskiej z 1610 r.; Odnotowujemy również odniesienie do prawa chełmińskiego, które odsyła nas do polskiego tłumaczenia autorstwa Pawła Kuszewicza.

⁵¹ Dla realizacji tego punktu trzeba było przeprowadzić spis ludności i jej mienia, co było zrealizowane z różnym skutkiem w 1666 roku. Zob.: Переписні книги 1666 року. Приготовував до друку і зредагував В. О. Романовський, Київ 1933; także: Малороссийские переписные книги 1666 года. С послесл. А. Лазаревского, Киев 1900.

⁵² Zaznaczmy, że korzystaliśmy z kilku wariantów tej ugody, a także innych ukazów cara.

⁵³ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел (dalejako: СГД). Часть четвертая, Москва 1826, s. 163-165.

⁵⁴ Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бангъшем-Каменским, ч. 1 Москва 1858, s. 149-154.

⁵⁵ W ciągu następnych stu lat, tylko dwa miasta otrzymały carskie przywileje: Połtawa w 1752 r. i Nowogród-Siewierski w 1756 r.

⁵⁶ Oprócz Kaniowa, który po rozejmie andruszowskim w 1667, przestał być w jurysdykcji Hetmanatu i carstwa rosyjskiego.

Warto opisać każde z wymienionych źródeł prawa. Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego zatwierdzony został 28 stycznia 1588 r. przez Zygmunta III Wazę. Dokument składa się z 14 rozdziałów, w których umieszczone 487 artykułów. Oryginał został napisany i wydany w języku ruskim⁵⁷. Został ponownie wydawany w 1614, 1619, 1648, 1693 i 1698 r. Niektórzy badacze uważają, że najbardziej rozpowszechnionym w Hetmanacie było wydanie z 1614 r.⁵⁸. Inni zaś uważają, że przede wszystkim było to wydanie z 1648 r.⁵⁹.

W 1558 r. została opublikowana pierwsza księga prawna w języku polskim – „Artykuły prawa Majdeburkiego które zowią *Speculum Saxonum*”⁶⁰. Autorem był syn mieszczanina z Rzeszowa, pisarz sądu najwyższego na zamku krakowskim Bartłomiej Groicki⁶¹. Autor uważał, że postępowanie powinno odbywać się w języku, który byłby zrozumiałym dla ludności⁶². Drugą jego pracą była wydana w 1558 r., „*Ustawa płacej u sądów w prawie majdeburkim*”. Regulowała ona utrzymanie sądów. Jednak zatrzymamy się tylko na tych kodeksach, o których wzmianki znajdują się w naszych źródłach. W 1559 r. została wydana książka „*Porządek sądów i spraw miejskich*”⁶³, która stała się najpopularniejszą w XVI w. i pięć razy była ponownie wydawana. Również w tym samym roku Groicki wydał „*Ten postępek z praw Cesarskich...*” (1532 r.)⁶⁴.

Nieco odmienne warianty przeniesienia prawa magdeburskiego w 1581 r. napisał syndyk lwowski Paweł Szczerbic. Książki miały nazwę „*Speculum Saxonum Albo Prawo Saskie i Maydeburkie*” oraz „*Ius municipale To iest Prawo Mieyskie Maydeburkie*”⁶⁵. Obie prace zostały przedrukowane w 1610 i 1646 r.⁶⁶.

Prawo chełmińskie powstało w XIV wieku w wyniku przyznania ustawy magdeburskiej poszczególnym polskim miastom. W osnowie? zostało prawo miasta Chełmno (Kulm), które otrzymało prawo miejskie w 1233 r. Stopniowo prawo chełmińskie stało się dominujące na ziemiach krzyżackich, a w 1476 r. wprowadzono je jako obowiązkowe. Prawo chełmińskie nie zostało skodyfikowane oprócz serii prób (1526, 1563-66, 1580 i 1594). Najbardziej rozpowszechnioną wersją była edycja z 1580 r., przetłumaczona na język polski z łaciny przez polskiego prawnika Pawła Kuszewicza w 1623 r. Opublikowana została w Poznaniu pod nazwą „*Prawa Chelmienskiego*”

⁵⁷ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн., Одеса 2004, s. 3.

⁵⁸ Майкут Т. Литовські статuti та їх застосування в Україні, „Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ”, № 2, Львів 2008, s. 7-8.

⁵⁹ Кононеко В. Рецепція литовського статутного права у Гетьманщині наприкінці 1680-х початку 1760-х рр.: модернізація чи відстоювання «старизни»? „UkrainaLithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського” Т. III, 2015, s. 171.

⁶⁰ Groicki B. Artykuły prawa majdeburkiego; Postępek sądów około karania na gardle; Ustawa płacej u sądów, Warszawa 1954, s. 3

⁶¹ Гошко Т. Міське самоврядування..., s. 48.

⁶² Книги третія месскія Пирятинския...s. 9.

⁶³ Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburkiego w Koronie Polskiej, Warszawa 1953.

⁶⁴ Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.), Львів 2002, s. 92.

⁶⁵ Szczerbic P. Speculum Saxonum Albo Prawo Saskie y Maydeburkie porządkiem obiecadła z Lacińskich y Niemieckich exemplarzow zebrane: a na Polski język z pilnością y wiernie przełożone, Lwów 1581.

⁶⁶ Гошко Т. Міське самоврядування..., s. 50.

*poprawionego y z łacinskiego ięzyka na polski przetlumaczonego xiang piecioro ku pospolitemu pozytkowoi*⁶⁷.

III Statut Litewski, jak świadczą źródła, był używany w niemal wszystkich sprawach kryminalnych. Pojawia się jednak pytanie: w jaki sposób odbywał się dobór odpowiedniego artykułu dla konkretnej sprawy? W zasadzie spotykamy „fachowe”⁶⁸ artykuły, które stosowano do różnych rodzajów przestępstw. Jednak w sprawach o kradzieżach różnych rzeczy, pieniędzy lub bydła, często widzimy korzystanie z jednego artykułu, który można nazwać „uniwersalnym”. To 7 artykuł 14 rodzaju *“O ważności osób, za co złodziej ma na gardle karan być”* (О важности лица, за што злодей горломъ маеть быти карань)⁶⁹. Ponadto nie był on w pełni wykorzystywany, gdyż pisarz, jeśli go cytował, to tylko tę część, w której mowa jest o kradzieży rzeczy (czasami dodano, że nie powinna być pierwszą). Jeśli jej wartość byłaby cztery i więcej kop, to takiego złodzieja trzeba ukarać śmiercią, na przykład, w sprawie kradzieży wołu w Łochwice⁷⁰. Właśnie z pomocą tego artykułu sędziowie decydowali w dużej ilości spraw tego typu. Dla integralności prezentacji należy pamiętać, że artykuły 5-11 13 rozdziału Statutu Litewskiego wskazywały cenę, jaką musi zapłacić złodziej za kradzież, na przykład, *„Cena koniem roboczym domowym”*; *„Cena bydłu dużemu i małemu domowemu”*; *„Cena ptakom domowym”*; *„Cena zbożu, sianu i rzeczom ogrodnym”* (*„Цена конемъ робочымъ доморослымъ”*; *„Цена быдлу великому и малому доморослому”*; *„Цена птахомъ домовымъ”*; *„Цена збожью, сену и речамъ огороднымъ”*). Nie były one jednak używane. Naszym zdaniem działo się tak, ponieważ ceny określone w III Statucie po 70 latach od momentu wprowadzenia go w życie, przestały być aktualnymi, gdyż moneta straciła swoją dawną cenę, a rzeczy, bydło itp. podrożały.

Twierdzenie, że wszystkie te kodeksy były w dyspozycji sędziów – byłoby naiwne. Możemy jednak przypuszczać, że urzędnicy korzystali przynajmniej z niektórych odręcznych notatek, które zawierały wyciągi z tych ksiąg. Dodatkowy argument to fakt, że przy rozpatrywaniu niektórych spraw, pisarz stosował artykuły z różnych źródeł prawa, według których należało ukarać sprawcę. Na przykład, w sprawie o gwałt, sąd cytował artykuł 12 11 Statutu Litewskiego, 13 stronę książki Porządku i 38 artykuł Zwierciadła Saskiego⁷¹. Ponadto, czasami podobne cytaty aktów prawnych, przechodzą ze sprawy do sprawy bez zmian.

Porównując zastosowanie i użycie III Statutu Litewskiego, Prawa Magdeburgskiego i Zwierciadła Saskiego, możemy stwierdzić, że pierwszy z nich był stosowanym znacznie częściej. Odpowiednio inne źródła prawa używano znacznie rzadziej.

Czasami w materiałach sądowych można znaleźć wzmiankę o „prawie duchownym”. Jednak księgi miejskie mają zbyt mało informacji, żeby więcej powiedzieć na ten temat.

Oddzielną częścią spraw karnych są te, w których nie ma odniesień do żadnego z wyżej wymienionych źródeł prawa. Można założyć że w takich przypadkach sędziowie korzystali z prawa precedensowego lub z własnego doświadczenia życiowego, odnosili

⁶⁷ Tenże, *Нариси з історії магдебурзького...*, s. 96-98.

⁶⁸ Mamy na uwadze artykuły określające okoliczność przestępstwa, przedmiot kradzieży etc. Na przykład, artykuł 18 rodzaju 11: «О подпалачках миаі і домѡв».

⁶⁹ *Статути Великогo князівства Литовського...* .s. 334-335.

⁷⁰ *Лохвицька ратушина книга...* , s. 48.

⁷¹ *Книги третія мескія Пирятинскія...*, s. 10-11.

się do szczegółów sprawy i własnego rozumienia terminu „sprawiedliwość”.

W arsenale sędziów było wiele kodeksów prawnych. Jeśli podsumujemy ogólnie zastosowanie tych kodeksów w praktyce, w wielu przypadkach służyły raczej wzorem, przykładem, niż obowiązkowym orzeczeniem w odniesieniu do konkretnego przestępstwa.

System sądów

Sprawy rozpatrywane przez sądy generalne, pułkowe, solenne, a także sądy magdeburskie i ratuszowe, były rejestrowane bez szczególnego podziału i określenia (jakiego rodzaju sąd rozpatrywał sprawę) do księgi miejskiej. Miasto jednocześnie mogło mieć kilka ksiąg. Teoretycznie pierwsza (np. „*Справы вечистья*”⁷²) była potrzebna do przeprowadzania różnych rejestrów cywilnych (spory o ziemię albo dziedzictwo, akty sprzedaży, etc.). Dla wpisu spraw karnych była druga księga, tak zwana „*Кsięga czarna*” („*Чорна книга*”⁷³). Wskazówka, która może mówić, jaki rodzaj sądu rozpatrywał sprawę, albo skład uczestników sądu albo tekstowe przejęzyczenia pisarza, które może pośrednio wskazywać na rodzaj sądu.

Najmniejsze sądy to sądy miejskie i wiejskie. Składały się z atamana, kilku kozaków i kilku wiarygodnych ludzi. Znany badacz historii Hetmanatu Aleksander Lazarevski, o kompetencjach sądów wiejskich pisał, że nie mogły one dokumentować aktów sprzedaży, ponieważ nie miały gdzie ich rejestrować, poświadczaly je tylko obecnością świadków⁷⁴. Zajmowały się także drobnymi kradzieżami i wykroczeniami, zniewagami i bójkami, sporami o dziedzictwo i granice ziem. W przypadku, gdyby sąd nie mógł rozwiązać sprawy samodzielnie, jego przedstawiciel zwracał się do setni albo pułku, za pomocą których przekazywał sprawę wyższym urzędnikom⁷⁵. Spraw karnych sąd rozwiązywać nie mógł, mógł tylko przekazać zażalenie do wyższej władzy, przeprowadzić śledztwo wstępne oraz zatrzymać u siebie złooczyńcę do przyjazdu urzędników pułku albo setni. Na przykład stało się to we wsi Azariwka, gdy człowiek, poszukujący zaginionego syna, znalazł jego ciało i ludzi prawdopodobnie zamieszanych w to morderstwo. Przypuszczalnie morderca początkowo został zatrzymany, a następnie był przewieziony do sądu w Starodubie⁷⁶. Podobna sytuacja miała miejsce we wsi Piaski koło Pyriatyna 18 czerwca 1688 r. Znachorka Maryja najpierw leczyła żonę niejakiego Mojżesza, a potem obrabowała go i uciekła. Zatrzymał ją na polu w pobliżu innej wioski, a następnie doprowadził ją do lokalnego „rządu”, który w rezultacie wysłał ją do sądu w Pyriatynie⁷⁷. Określenie jurysdykcji takich sądów jest niemożliwe ze względu na dużą liczbę czynników i cech lokalnych⁷⁸.

W ratuszowych miastach, które były centrami administracyjnymi setek (Łochwica) lub pułków (Połtawa), razem z sądami miejskimi funkcjonowały odpowiednio sądy

⁷² Zob.: *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века*. Вып. 2...; *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века*. Вып. 3...

⁷³ Zob.: *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века*, Вып. 1.

⁷⁴ Лазаревский А. *Суды вь старой Малороссии*... s. 80.

⁷⁵ Миллер Д. *Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии*... s. 69-70.

⁷⁶ *Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690-1722)*..., s. 260.

⁷⁷ *Книги третія мескія Пирятинскія*..., s. 41.

⁷⁸ Лазаревский А. *Суды вь старой Малороссии*..., s. 80.

pułkowe lub setne. W drugiej połowie XVII – początku XVIII w. nie były one jasno skonstruowane i podzielone, a w postępowaniu sądowym powszechnie określane były jako „обопільний”, „зуполний” („wzajemne”, „podbite” przez rząd). Sądy składały się z setnika, atamana horodowego, pisarza, przedstawiciel lokalnego społeczeństwa i administracji miejskiej – wójta i burmistrza. Takie sądy prowadziły akty kupna, spory o ziemię (czasami spory o ziemię próbowały rozwiązać za pośrednictwem sądu wyższej rangi z udziałem kierownictwa pułkowego), niewielkie kradzieże, kłótnie i wszystkie sprawy cywilne⁷⁹. Zgodnie z naszymi spostrzeżeniami przedstawiciele administracji pułkowej byli potrzebni do rozważenia poważnych spraw karnych, na przykład związanych z karą śmierci.

W miastach, które nie były ośrodkami pułkowymi, sąd pułkowy nie był stały. W przypadku nagromadzenia w setni spraw, które wymagały rozwiązania (na przykład wyżej wymienionych spraw karnych z możliwą karą śmierci), do setni wysyłały przedstawiciela pułkownika lub wskazanego, nakazanego? pułkowego sędziego (czasami pułkownik/nakażny pułkownik, obożny pułkowy etc), pisarza sądowego, kogoś z starszyny pułkowej, którzy wraz z lokalnymi urzędnikami miejskimi wymierzali sprawiedliwość. Na przykład, przez większość 1660 r. w Łochwice przewodniczył sędzia pułkowy mirhorodzki Jakow Kotliar, a w czerwcu 1663 r. był w sądzie jako namiestnik pułkownika lubieńskiego. W lipcu tego samego roku rozpatrywał sprawy już jako ataman horodowy m. Łochwicy. W sprawie z 17 stycznia 1665 r. został zapisany jako nakażny pułkownik lubieński. W czerwcu i lipcu 1671 r. lubieński pułkowy sędzia i delegat lubieńskiego pułkownika, wraz z władzami miejskimi sądzili dwie sprawy: o gwałt i rozboje⁸⁰. W Pyriatynie nasądowi, przynajmniej w 1683 r., przewodniczył lubieński pułkownik () – Leontij Swiczka⁸¹, który mieszkał blisko miasta i zmarł w 1699 r.⁸². W listopadzie 1698 r. pułkownik perejaśławski wysłał do m. Boryspola dwóch swoich delegatów dla sądu nad złodziejami⁸³.

W tych miastach, gdzie stacjonował pułk, sąd działał regularnie, wspólnie z władzami miasta (w Połtawie, na przykład urzędnicy miejscy nie zawsze są wymienieni) we wszystkich sprawach cywilnych i karnych, pod przewodnictwem dowództwa pułku. Kompetencje sądu pułkowego obejmowały wszystkie sprawy dotyczące starszyny i kozaków⁸⁴. W działalność sądów, które odbywały się w centrach pułkowych, często ingerowali wojewodowie carscy (przypomnimy później). Sąd pułkowy miał również prawo ułaskawić sprawcę od śmierci⁸⁵. Miasta, które były jednocześnie centrami pułkowymi⁸⁶ i posiadały prawo magdeburskie, różniły się jednak pewnymi cechami, które omówione zostaną poniżej.

⁷⁹ W miastach, które nie miały przywilejów, spotykamy sprawy w których, nie było przedstawicieli kozaków, zdarzały się one nie często i w pewnym momencie zniknęły całkowicie. Падох Я. Суды і судовий процес старої України..., s. 26-27.

⁸⁰ Лохвицька ратушина книга..., s. 155-158.

⁸¹ Zob.: Лазаревский А. Свечки, „Стороженки. Фамильный архив”, Т. 6. Киев 1906, s. 626-631.

⁸² Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія, Київ 2010, s. 644.

⁸³ Акты Бориспольского мейскаго уряда 1612-1699 гг..., s. 107-108.

⁸⁴ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии..., s. 74.

⁸⁵ Лазаревский А. Суды вь старой Малороссии..., s. 85

⁸⁶ Na przykład, ośrodkiem pułku kijowskiego, w różnym czasie był nie Kijów, a Kozielec i Oster.

System i skład sądów magdeburskich różnił się od sądów ratuszowych, które, jak widzimy, były w znacznym stopniu zależne od starszyny kozackiej. W skład takich sądów wchodziłi wszyscy urzędnicy miejscy: wójt, burmistrzowie, rajcy i ławnicy. Przedstawiciele starszyny należeli do takich sądów tylko w razie spraw karnych, a także w sprawach dotyczących kozaków. Na przykład w 1657 r. w Niżynie takie przypadki były rozpatrywane przez urzędników miejskich „przed całkowicie osiadłym sądem”, wraz z nakaźnym pułkownikiem niżyńskim Iwanem Krehowieckim⁸⁷. W protokole wyborów do magistratu starodubskiego, w styczniu 1666 r. znajdujemy uzupełniające informacje na temat funkcjonowania magistratu⁸⁸. Zgodnie z tym dokumentem, sąd powinien zbierać się w poniedziałek, środę i sobotę w celu rozpatrzenia spraw cywilnych oraz w piątek dla spraw karnych. Wraz z mieszczanami w posiedzeniu sądu powinni brać udział setnicy i kozacy z miasta⁸⁹. Na przykład przez pięć tygodni, na rozprawie dwóch złodziei, byli obecni urzędnicy miejscy – wójt, rajcy, ławnicy i ataman horodowy, który „zastąpił” starodubskiego pułkownika, którego nie było w mieście⁹⁰. Jednak, jak wynika z akt sądowych, wymagania te nie zawsze były przestrzegane.

W tym okresie najwyższym sądem w Hetmanacie był Sąd Generalny. W drugiej połowie XVII i na początku XVIII w. ta instytucja była bardzo niestabilna. Rozprawa odbywała się w miejscu, gdzie przebywał sędzia generalny i to on razem ze starszyna generalną zajmował się sądem. Jurysdykcja Sądu obejmowała wszystkie sprawy dotyczące starszyny kozackiej, kozaków, mieszczan i rozpraw ukończonych w sądach niższych instancji. 5 lutego 1669 r. do księgi miejskiej połtawskiej była wpisana decyzja sądu generalnego w sprawie skargi Herasima Kramara na Nikitę Myklashenko, ponieważ ten ostatni chciał przywrócić sprawę, która została rozwiązana już w 1665 r. Sąd zakazał powrotu do tej sprawy w przyszłości. Opłata wyniosła 1000 złotych do skarbu wojskowego i 100 talarów do rządu miejskiego⁹¹. W razie niezadowolenia z decyzji sądu miejskiego (setennego lub pułkowego) do sądu generalnego wpływały apelacje⁹². Jednakże spotykamy sprawy, które wręcz przeciwnie, zaczęły się skargą do sądu generalnego i zostały przekazane do sądu pułkowego. Tak na przykład było w przypadku zgwałcenia pięcioletniej córki towarzysza wojska zaporoskiego Stefana Holyka. Najpierw Stefan poskarżył się do generalnego sędziego Petra Zabily, generalnego asawuła Petra Konstantynowicza i pułkownika połtawskiego Sawy Fedorowicza. W źródle widzimy, że sprawa została „podana do wiadomości rządu miejskiego”⁹³. W Połtawie sądzili ją sędzia pułkowy, nakaźny ataman horodowy i wójt, a to oznacza, że sprawa została rozwiązana przez sąd pułkowy.

System sądowy w drugiej połowie XVII wieku był trudny i skomplikowany.

⁸⁷ *Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 годов*, Чернигов, 1887, s. 22; 26.

⁸⁸ Wybory zostały przeprowadzone zgodnie z dekretem cara, po wydaniu wspomnianego wyżej przywileju w Moskwie w październiku 1665. Tak jak przywilej Staroduba był analogiczny i dla Perejaśławia, Niżyna i Czernihowa, możemy twierdzić, że tam wybory i organizacja magistratu były identyczne.

⁸⁹ *Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг...*, s. 93-94.

⁹⁰ Tamże, s. 99.

⁹¹ *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века*, Вып. 1..., s. 4.

⁹² Миллер Д. *Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. I: Суды земские...*, s. 79-80.

⁹³ *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века*, Вып. 1..., s. 106.

Przyczyną tego były niedostateczne reformy władzy hetmańskiej czy w przyszłości władzy carskiej, a raczej ich brak. Trzeba wziąć pod uwagę lokalne cechy poszczególnych miast i miasteczek, obecność w nich prawa magdeburskiego. Nie można wykluczyć osobistego zainteresowania urzędników sądownictwa. Prezentowany podział sądów jest warunkowy, jednak odzwierciedla ogólny stan rzeczy. W większości przypadków powód odwiedzał najniższe sądy i składał skargę do najbliższego sądu. To samo można powiedzieć o sądach w miastach pułkowych. Sądy były zależne od urzędników, którzy w konkretnym momencie sprawowali władzę w mieście oraz pułku. Na praktyczną stronę tworzenia „sprawiedliwości” działała też sytuacja wojskowo-polityczna w regionie.

Urzędnicy sądowi

W skład sądów wchodził członkowie starszyny kozackiej, a ze strony mieszczan – wójt i burmistrzowie, z. W przypadku miast, które miały potwierdzone przez cara prawo magdeburskie, dodatkowo rajcy i ławnicy⁹⁴. Spróbujmy przeanalizować ogólne obowiązki i urzędników sądowych.

W miastach pułkowych, które nie miały prawa magdeburskiego (np. Połtawa) lub w miastach, w których znajdowały się władze pułku (np. Kozielce), rozprawie przewodniczył pułkownik lub esaul pułkowy lub sędzia pułkowy i ataman horodowy. Ze strony administracji kozackiej w rozprawie uczestniczył wójt z burmistrz, który reprezentował mieszczan. em.. Oczywiście jest, że starszyna pułkowa wydawała w sądzie ostateczne orzeczenie, więc nie ma potrzeby (a także i możliwości) mówić o ich jakiś szczególnych obowiązkach. Rozważmy funkcje i działalność innych urzędników, które zostały opisane w źródłach i literaturze dość szczegółowo.

Setnik – osoba, przewodnicząca sotni, która była wojskową i administracyjno-terytorialną jednostką w Hetmanacie w drugiej połowie XVII-XVIII w. W niektórych przypadkach, setnik przewodniczył posiedzeniom sądowym i na pewno nie miał ostatniego głosu⁹⁵. W miastach, które były ośrodkami pułkowymi lub miały prawo magdeburskie, jego władza była bardzo niewielka. Kiedy setnik był nieobecny w mieście, jego miejsce na sądzie zajmował ataman horodowy (w księgach miejskich mógł on być zapisany jako „setnik nakaźny”).

Ataman horodowy był szefem miejskiego kozackiego samorządu. Trudno określić jego główne obowiązki. Należy zauważyć, że koncentrowały się one głównie na sprawach cywilnych oraz administracyjnych⁹⁶. Ataman horodowy pilnował porządku w mieście⁹⁷ i zapewniał mu ochronę. Był także jednym z tych, którzy przeprowadzali postępowanie w sprawach karnych. Funkcjonują opinie, że ataman był wyższym urzędnikiem miejskim, któremu podporządkowywali się wszyscy kozacy, a nawet setnik⁹⁸. Jednak z tą tezą można się spierać, ponieważ gdyby setnik podlegał atamanowi,

⁹⁴ Ławników i rajców spotykamy tylko w Starodubie, Niżynie, Kozielcu i czasami w Poławie.

⁹⁵ Путро О. Шандра В. Сотник: <http://www.history.org.ua/?termin=Sotnyk> (dostęp: 02.03.2019).

⁹⁶ Горобець В. *Городовий Отаман*: http://www.history.org.ua/?termin=Gorodovy_otaman (dostęp: 02.03.2019).

⁹⁷ Модзалевский В. *Очерки по истории лохвицкой, сенчанской, чорнуской, куренской и варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда*, „Лохвицкий исторический сборник”, Киев, 1906, s. 219-403.

⁹⁸ Шмиголь Л. *Городові отамани Чигирини 1657 – 1676 років*, „Нові дослідження пам'яток

to w aktach sądowych byliby wpisany przed setnikiem. Ataman horodowy, przewodniczył na sądzie tylko w przypadku nieobecności setnika lub pułkownika, czy jako ich przedstawiciel.

Wójt na prawie magdeburskim stał na czele miasta, pełnił funkcje sądownicze, był sędzią w sprawach karnych. Jednak jak już wspomniano, w realiach tamtego czasu był tylko jednym z urzędników sądowych. Na podstawie dostępnej informacji możemy również zauważyć, że wójt zajmował się jeszcze organizacją robót publicznych. W jednej ze spraw wójt Iwachnycha Maksym, w przypiływie gniewu zabił chłopą Dorosza za to, że ten nie chciał zawieść siana kozakom najemnych pułków⁹⁹. W przypadku nieobecności wójta, jego funkcję pełnił burmistrz, którego w protokole sądowym zapisywano jako „wójta” lub „nakażnego wójta”. Mamy informację o wyborach urzędników magistrackich w Starodubie na początku stycznia 1666 r. Udział w wyborach brało całe miasto „як одъ старшихъ так і все посполитство і чернь”. Ponownie wybrano starego wójta Andrija Szablockiego i określono, że w przypadku jego śmierci, wójtem będzie starszy burmistrz Jakiw Markiewicz¹⁰⁰.

Burmistrz miał obowiązek być uczestnikiem rozprawy i drugim najważniejszym urzędnikiem w rządzie miasta. Zwykle podczas posiedzenia sądowego było obecnych dwóch burmistrzów. Czasami ich liczba wahała się od jednego do trzech. Informacja o obowiązkach burmistrzów również była bardzo zróżnicowana. Na przykład, w wypadku zgwałcenia dziewięcioletniej dziewczynki sąd powiedział, że: „Гаврила Кириловича, бурмистра нашого, з Марком Кравцем, Мартином Дикущою, асаулом меским, и Зенцем Зволенским. Polecenie, aby sprawdzić stan zgwałconej dziewczyny¹⁰¹. Burmistrz lub ktoś z urzędu mogli być wysłani dla obdukcji ran¹⁰². Niekiedy burmistrzów wysyłano do wstępnego śledztwa i prowadzenia tzw. „inkwizycji”. Zdarzały się też przypadki, gdy burmistrz dostarczył oskarżonego do ratusza¹⁰³.

O funkcjach rajców i ławników księgi sądowe zawierają bardzo mało informacji, poza tym, że byli członkami sądu. Mamy jeszcze dane, że starszy rajca trzymał dużą pieczęć miejską, skrzynkę z dochodami miasta i książki miejskie, a starszy ławnik odpowiadał za małą pieczęcią.

Pisarz

Jednym z głównych obowiązków pisarza sądowego było prowadzenie ksiąg miejskich. Sprawy do księgi mógł wpisywać sam pisarz lub podpisarz, któremu pisarz dyktował tekst protokołu. Sądząc po tekście, wpisywano sprawy do akt bezpośrednio po rozprawie. Możemy założyć, że oprócz tego pisarz musiał również dobierać odpowiednie artykuły z III Statutu Litewskiego i innych ksiąg.

Często na różnych sądach widzimy „людеи добрихъ вѣри годнихъ” (ludzi dobrych, wiary godnych) i „товариство” (towarzystwo), tak nazywano zacnych mieszczan, miejscowych kozaków i starszyznę. Uczestniczyli oni w sądzie, aby w przyszłości mieć możliwość udowodnić fakt rozprawy.

козацької доби в Україні”, Вип. 21, ч. 2, 2012, s. 149-153.

⁹⁹ Лохвицька ратушна книга..., s. 186-187.

¹⁰⁰ Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг..., s. 93-94.

¹⁰¹ Книги третія мескія Пирятинскія..., s. 10.

¹⁰² Актковыя книги Полтавского городового уряда XVII века, Вып. 1..., s. 186-187.

¹⁰³ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою..., s. 291-292.

Czasami w sądach spotkamy nietypowych uczestników. Na przykład, w miastach, gdzie stacjonowały moskiewskie garnizony, w sprawy sądowe ingerowali wojewodowie. W lutym 1666 r. w Połtawie, na ostateczną decyzję sądu, oprócz lokalnych elit, wpłynęli wojskowi z Moskwy „ratni”. W maju tego samego roku w Połtawie, na rozprawie sądowej o podział spadku i w sprawie o zaginioną jałówkę, przewodniczył carski dworzanin i wojewoda Jakow Timofiejewicz Chitrowo¹⁰⁴. W Starodubie w 1667 r. wojewoda Ignacy Wolkonski kazał zwołać „kupy”, żeby „sądzić” złodzieja. Po „kupie” sprawa została przekazana do sądu magistrackiego¹⁰⁵. W maju tego samego roku w Połtawie zabójcy „moskala” Fedora „на жадане и пораду” wojewody połtawskiego Michaiła Iwanowicza, zostali ułaskawieni od śmierci¹⁰⁶. W setnym Boryspolu w sądzie wielokrotnie uczestniczył klucznik ratuszny. W maju 1680 kozacy najemnego pułku Illi Nowickiego złapali na targu złodzieja koni i dostarczyli go do Łochwicy. Sąd odbywał się w domu pułkownika, w obecności pułkowych i miejskich urzędników¹⁰⁷. Jeśli sprawcami byli najemni kozacy pułku Nowickiego, to sądzili ich jego przedstawiciele w ratuszu. Tak odbyło się to w Łochwice w roku 1680 i w 1681. Pierwszy raz starszyzna pułku najemnego sądziła kozaka Yatska Szczerbanenka z Icznia, za zabójstwo Mojżesza Radczenka dokonanego w karczmie¹⁰⁸. Następnego razem obożny pułkowy z towarzyszem pułku najemnego sądził kozaka Mikołaja, za serię kradzieży swoich kolegów¹⁰⁹.

Spotykamy także dwie sprawy w Łochwice, na której rozprawie przewodniczyli łochwicki protopop Jakow Oleksijowycz oraz kapłan Trochymij¹¹⁰, a w innej sprawie protopop Łochwicki i Lubeński Iwan Stefanowicz¹¹¹.

Źródła podają bardzo mało informacji o postawie sprawcy przed aresztem, choć wzmianki w tekstach o uwięzieniu przestępców albo ich umieszczeniu w „секвестр”, „тверде вязене”, „карцер”, „тюрму” widzimy dość często. W większości spraw mamy tylko fakt o umieszczeniu winowajcy w więzieniu. W jednym przypadku opisano ucieczkę sprawcy z aresztu, którego pilnowali dwaj strażnicy ze świecą w nocy. Prawdopodobnie światło świeczki przeskadzało w śnie uwięzionemu, więc kazał on strażnikom ją zgasić i iść spać. Wykonali oni jego prośbę, a rano okazało się, że sprawca uciekł¹¹². Innym razem w Starodubie więzień poprosił sąd, aby go wypuszczono do domu na czas świąt. W więzieniu spędził on „kilka” tygodni pod zarzutem zabójstwa, jednak brakowało dowodów¹¹³.

Odnajdujemy w księgach sądowych informacje, że socki mógł również wykonywać funkcje kata. W 1660 r. socki musiał wykonać wyrok i pobić kijem na rynku Łochwickim mieszkańca Iwachnychy Hrytska Ryzelyka za kradzież miodu¹¹⁴. Jed-

¹⁰⁴ Актовья книги Полтавского городского уряда XVII века, Вып. 1... s. 77; 78

¹⁰⁵ Отрывки изъ Стародубовской меской книги за 1664-1673 гг..., s. 102-103

¹⁰⁶ Актовья книги Полтавского городского уряда XVII века, Вып. 1... s. 92-93

¹⁰⁷ Лохвицька ратушна книга..., s. 175-176

¹⁰⁸ Тамże, s. 176-177

¹⁰⁹ Тамże, s. 177-179

¹¹⁰ Sprawa o bigamię. Ciekawie, że w następnych sprawach o bigamię przedstawiciele duchowieństwa nie było. Tamże, s. 47.

¹¹¹ Sąd nad bluźniercą. Tamże, s. 172.

¹¹² Тамże, s. 87-89.

¹¹³ Стародубского магистрата книга справ поточных (1690-1722)..., s.263-264.

¹¹⁴ Лохвицька ратушна книга..., s. 87-89.

nak w większości przypadków kata nazywano „mistrzem”. Niejaki Tymisz, oskarżony przez sąd w Połtawie w 1667 r., o rabunek spichlerza i pobicie świadka, poprosił o pokutę i odpuszczenie winy w zamian za pracę dla dobra miasta. Potrzebując usług kata „chętnego do pracy”, sąd zdecydował, że Tymisz będzie mógł odpokutować swoje zbrodnie, wypełniając funkcje kata przez cały następny rok. Jednak nowy „mistrz” uciekł z miasta po dwóch dniach¹¹⁵. „Mistrz sprawiedliwości” wymuszał zeznanie za pomocą tortur, które były ważną częścią śledztwa. Prowadził on „próbę” albo „kwestię”, a także wydawał orzeczenie sądowe dla sprawcy. Kat wymierzał chłostę oraz karę wygnania z miasta i karę śmierci.

Skład sądu nie został określony jasno i zmieniał się według statusu miasta i rodzaju rozprawy. Wydaje się, że funkcje urzędników były standardowe, jednak miały lokalne cechy, w zależności od miejscowości.

Możemy przedstawić następujące wnioski: po rewolucji kozackiej rządy miejskie nabrały nowych kształtów. Prawo magdeburskie obowiązywało w najważniejszych i największych miastach. Było to przeprowadzane w celach politycznych, dla zdobycia lojalności mieszczan oraz utwierdzenia władzy hetmańskiej i carskiej. Członkowie starszyzny kozackiej dołączyli do miejskich władz. Miasta na prawach magdeburskich zachowały pewną niezależność. Starszyzna miejska skoncentrowała całą władzę w swoich rękach. Analiza składu uczestników sądów pozwala stwierdzić, że cywilne i niektóre drobne sprawy karne pozostawały w gestii władz miasta, podczas gdy inne, bardziej poważne sprawy karne, a także „sprawy krwawe” (i te dotyczące kozaków), wymagały udziału kozackiej administracji. Można zatem przypuścić, że tylko urzędnicy pułkowi mieli decydujące słowo w decyzjach dotyczących wyroków w sprawach karnych.

REFERENCES

Sources

- Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Kraków PAN 280, mf. 9105. 184 k.
Groicki B. *Artykuły prawa majdeburskiego; Postępek sądów około karania na gardle; Ustawa płacej u sądów*, Warszawa 1954,
Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*, Warszawa 1953,
Groicki B. *Ten postępek z praw Cesarskich, który Karolus V cesarz kazał wydać po wszystkich swoich państwiech, którym sie nauka daje, jako w tych sądziech a sprawach około karania na gardle albo na zdrowiu sędziowie i każdy urządma się zachować i postępować wedle bojazni bożej, sprawedliwie, pobożnie, roztropnie i nieskwapliwie*, Kraków 1562,
Szczerbic P. *Speculum Saxonum Albo Prawo Saskie y Maydeburskie porządkiem obiecadła z Lacińskich y Niemieckich exemplarzow zebrane: a na Polski język z piłnością y wiernie przetożone*, Lwów 1581,
Актковыя книги Полтавского городского уряда XVII века, Вып. 1: *Справы поточныя 1664–1671 годов*, Чернигов 1912,
Актковыя книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. 2: *Справы вечистыя 1664–1671 годов*, Чернигов 1913,
Актковыя книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. 3: *Справы вечистыя 1672–*

¹¹⁵ *Актковыя книги Полтавского городского уряда XVII века*, Вып. 1..., s. 101-102.

1680 годов, Чернигов 1914,

Акты Бориспольскаго мейскаго уряда 1612-1699 гг., „Киевская Старина”, Киев 1892,

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, Т. 10, Санкт-Петербург 1878,

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, Т. 5, Санкт-Петербург 1867,

Акты Полтавського полкового суду 1683-1750. Відп. ред. Г.В. Воронич. Київ 2017,

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. 3: 1651-1654, Москва 1953,

Полное собрание законов российской империи Т. 1: С 1649 по 1675, Санкт-Петербург 1830,

Полтавська міська книга (1668-1740). Упор. В. Риневич. Київ 2015,

Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Часть четвертая, Москва 1826,

Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690-1722), „Сборник Харьковского историко-филологического общества”, Т. 6, вып. 2, Харьков 1894,

Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн., Одеса 2004,

Універсали Богдана Хмельницького, Київ 1998,

Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским, ч. 1 Москва 1858,

Книги третія мескїя Пирятинскїя, споряженнїя за войтовства Симеона Ковельскаго вїїта, Гавріїла Кирилловича бурмистра Пирятинскихъ, въ року 1683 месяца іюня 18-го дня, Стороженки. Фамильный архивъ, Т. 6. Киев 1906,

Лохвицька ратушина книга другої половини XVII ст. Збірник актових документів XVII ст., Київ 1986,

Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657-1674 годов, Чернигов 1887,

Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664-1673 гг., „Труды Черниговской губернской архивной комиссии: 1909-1910”, Вып. 8, Чернигов 1911,

Studies

Bardach J. *Sądy i postępек sądowy w lewobrzeżnej Ukrainie w XVII-XVIII wieku*. „Czasopismo Prawno-Historyczne”

Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава, Київ 2007,

Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у 14-16 ст. Прага 2000,

Гошко Т. *Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.)*, Львів 2002,

Грушевський О. *Універсали та грамоти Лівобережним ратушам у XVII ст.* Ювілейний збірник по шану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Т. 1., Київ 1928,

Дядиченко В. *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.*, Київ 1959,

Кононко В. *Рецепція литовського статутного права у Гетьманщині наприкінці 1680-х початку 1760-х рр.: модернізація чи відстоювання "старизни"?*, „Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського” Т. III., 2015,

Кривошея В. *Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія*, Київ 2010,

Лазаревский А. *Свечки*, „Стороженки. Фамильный архивъ”, Т. 6. Киев 1906,

Лазаревский А. *Суды вь старой Малороссїи*. Замечанїя на монографїю Д. П. Миллера – Суды земскїе, гродскїе и подкоморскїе в XVIII в., „Киевская Старина”, № 7. Киев 1898,

Майкут Т. *Литовські статуты та їх застосування в Україні*, „Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ”, № 2, Львів 2008,

Миллер Д. *Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии*. I: Суды земские,

городские и подкоморские в XVIII в., Харьків 1895,

Модзалевский В. *Очерки по истории лохвицкой, сенчанской, чорнуской, куренской и варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда*, „Лохвицкий исторический сборник“, Киев 1906,

Падох Я. *Суди і судовий процес старої України: Нариси історії*, Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів 1990,

Петровський М. *Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році*, „Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали“, Київ 1928,

Шмиголь Л. *Городові отамани Чигирини 1657 – 1676 років*, „Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні“, Вип. 21, ч. 2, 2012,

Эйнгорн В. *О сношениях малороссійскаго духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича*, Москва 1899,

Яковлів А. *Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.*, Нью-Йорк 1954,

Яковлів А. *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*, Варшава 1934,

Горобець В. *Городовий отаман*: http://www.history.org.ua/?termin=Gorodovy_otaman (dostęp: 02.03.2019)

Путро О. Шандра В. *Сотник*: <http://www.history.org.ua/?termin=Sotnyk> (dostęp: 02.03.2019)

Статут Великого княжества Литовского 1588 года: http://www.grodno.by/grodno/history/statut_vkl_1588/ (dostęp: 21.03.2019).

